

СВИСТОВИЧ

Степан Михайлович,
доктор історичних наук, професор
кафедри історії та археології слов'ян
Інституту історичної освіти НПУ
ім. М. П. Драгоманова
(м. Київ)

КОНЦЕПЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ГРОМАДСЬКОГО РУХУ В ПІДРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

У статті аналізуються доктринальні засади функціонування системи громадських об'єднань радянської України у 20-30-х рр. ХХ ст., подається система цих громадських об'єднань, з'ясовується їх місце у політичній системі радянської держави. Досліджується участь громадських організацій Української СРР у соціально-економічних перетвореннях більшовицького режиму.

У світлі сучасних методологічних та концептуальних підходів аналізується розвиток більшовицької доктрини використання громадських організацій з метою здійснення побудови держави диктатури пролетаріату в 20-х – початку 30-х рр. ХХ століття.

Ключові слова: громадська організація, політична система, класові та професійні спілки, добровільне товариство, соціалістичний експеримент.

В статье анализируются доктринальные основы функционирования системы общественных объединений советской Украины в 20-30-х годах ХХ века, подается система этих общественных объединений, выясняется их место в политической системе государства. Исследуется участие общественных организаций Украинской ССР в социально-экономических преобразованиях большевистского режима.

В свете современных методологических и концептуальных подходов анализируется развитие большевистской доктрины использования общественных организаций с целью построения государства диктатуры пролетариата в 20-х – начале 30-х годов ХХ века.

Ключевые слова: общественная организация, политическая система, классовые и профессиональные союзы, добровольное общество, социалистический эксперимент

The article analyzes the doctrinal principles of the system of public associations functioning in Soviet Ukraine in 20-30-ies years of XX century., this work gives a

system of these associations, turns out their place in the political system of the Soviet state. Investigates the participation of NGOs in the Ukrainian SSR socio-economic transformation of the Bolshevik regime.

In the light of current methodological and conceptual approaches is analyzed the development of the Bolshevik doctrine using NGOs to implement state-building of the proletarian dictatorship in the 20's - early 30-ies years of XX century.

Keywords: *NGO, political system, class and trade unions, voluntary society, the socialist experiment.*

Історико-теоретичний аспект становлення й розвитку української громадської ініціативи в 20–30 роки ХХ ст. – проблема багатопланова, вивчення якої має прикладне значення. Уважне дослідження документальних джерел, які характеризують діяльність самоврядних демократичних організацій громадян у 20-ті роки, а також конкретний аналіз суспільно-політичної ситуації, у якій опинилися громадські об'єднання в 30-ті роки дає змогу відзначити низку особливостей, які вплинули на подальший розвиток суспільних інституцій.

Перша з них – це визначення теоретиками марксизму місця й ролі пролетарських організацій до та після соціалістичної революції. Головним завданням громадських об'єднань у державі „диктатури пролетаріату” проголошується їх участь у побудові нової політичної системи за умови встановлення контролю за громадською ініціативою. Адміністрування всіх сфер життя громадян мала забезпечити, на думку більшовицьких теоретиків, створена владою система громадських організацій, зокрема професійних та класових спілок.

Жовтневий переворот та прихід до влади більшовиків призвів до початку громадянської війни за право управління країною. Владу потрібно було утримувати та зміцнювати в країні, де революційний клас складав мізерну меншість порівняно з дрібнобуржуазним селянством. Навіть сам пролетаріат був у значній мірі нелояльний до влади. Тому владі потрібно було повільно трансформувати „диктатуру пролетаріату” в диктатуру над пролетаріатом – диктатуру комуністичної партії, що реалізовувалося за допомогою профспілок [1].

Проблема селянства вирішувалася в традиційному річищі опори на пролетаризовану бідноту та наступної політики розшарування селянства. Ставка на класові селянські спілки не виправдала себе, тому на початку 20-х років ХХ ст. більшовикам довелося трансформувати своє ставлення до сільськогосподарських об'єднань, сприяючи різним формам кооперації, поступово перетворюючи її з незалежного господарсько-громадського руху в підконтрольну їй кооперативну мережу, що сталося протягом 20-х рр. З приходом до влади в партії Й. Сталіна посилювалися тенденції до відверто утилітарного підходу до громадських об'єднань з метою забезпечення функціонування компартійної системи влади. Це стало логічним завершенням еволюції марксистсько-ленінської концепції використання громадських організацій як засобу здійснення соціалістичного експерименту. Ці перетворення здебільшого сформувалися вже в 20-х рр., а на початку 30-х рр. одержали розвиток і стали головними у формуванні політики компартійного режиму щодо громадських об'єднань. Початок 30-х років пов'язаний з насильницьким запровадженням масової колективізації та прискореної індустріалізації, пришвидшив одержавлення об'єднань громадян. Чистки серед активістів, нехтування природними функціями та завданнями перетворюють громадський рух на придатак до владних органів [8].

Ініціатива створення громадського об'єднання йшла від державно-партійного керівництва, його рішеннями зумовлювалося проведення всіх докорінних змін у структурі та складі організації. Передусім залежно від змін партійного курсу відбувалися й зміни в кількості осередків добровільного товариства чи спілки та чисельності їх членів. Утім, на місцях становище осередків громадської організації корегувалося ще й залежно від волі низових партійних функціонерів. Партійні органи використовували об'єднання громадськості під час розширення власної соціальної бази політичної підтримки. Подібна організаційна побудова вимагала відповідного правового закріплення, яке покладалося на органи державної влади і управління. Моделювання системи громадських об'єднань коригувалося політичними

нормами апарату керівної партії та правовими й організаційними нормам держави і громадських організацій, що спиралася на завдання, які випливали з ідеологічної конструкції політичного об'єднання та ступеня організованої підтримки мас [6].

У 20-ті роки прийнятими законами про громадські об'єднання був встановлений реєстраційний порядок їх створення й легального існування. На практиці ж продекларовані норми були підмінені сталим дозвільним порядком, що вимагав попередньої згоди державних органів з питання про кожне з товариств. Партійні органи, не маючи для цього формальних юридичних підстав, визначали вплив на громадську організацію через свої рекомендації і прямі вказівки адміністративним органам.

Інструментами впливу більшовицької партії на стан і долю добровільних товариств були також номенклатурна кадрова політика, поширена на організації, і система партійних фракцій. У сукупності вони склали механізм дублюючого управління й контролю, що сформувався в першій половині 20-х рр. паралельно із складанням радянської системи громадських об'єднань. Система партійно-державного адміністративно-політичного управління ними збереглася упродовж усіх подальших радянських десятиліть.

Громадські об'єднання були вельми розгалуженими структурами, але, по суті, вони були суспільно аморфними організаціями, демократичні організаційні норми й декларації про фінансову самостійність мали в їх житті формальне значення. Важелями управління громадською ініціативою, що забезпечували її підконтрольність та функціонування в режимі „приводних пасів” партійно-державної політики було радянське законодавство, прямий контроль адміністративних органів, політичний контроль через партійні й політичні органи, номенклатурна кадрова політика, фінансовий контроль і матеріальне стимулювання.

Стосунки, які склалися між компартійними органами та об'єднаннями громадян демонструють усі ознаки тоталітаризму – це надмірна залежність від державного контролю та постійної державної підтримки; командні методи

управління й бюрократизація; неефективне використання власних ресурсів; відсутність мотивації у проведенні кампаній; втрата фінансової самостійності. Ці ознаки одержавлення громадської ініціативи не слід вважати як тимчасові недоліки або недосконалу практику в їх стосунках із владою. Вони є фундаментальними характеристиками системи, закладеними в ній. Їх було неможливо подолати, оскільки для цього потрібно було докорінно змінити політичну систему та відмінити панування тоталітарної системи. Тільки колапс тоталітарного режиму й утворення суверенної української держави відкрили реальні можливості для прогресу в цій сфері політичного життя [2].

Одним із програмних завдань як ВКП(б), так і (КП(б)У) було перетворення СРСР (у т. ч. й УСРР) з аграрної держави на індустріальну. Для реалізації цієї мети компартійна влада широко використовувала громадські об'єднання: передусім це були технічні та науково-технічні товариства, хоча до популяризації ідеї та збирання коштів на індустріалізацію були долучені практично всі громадські об'єднання підрадянської України. Діяльність громадських об'єднань УСРР у сфері індустріалізації можна умовно поділити на безпосередньо виробничу і просвітницько-пропагандистську, причому першою займалися виключно технічні та науково-технічні товариства, а другою – усі громадські об'єднання, які були долучені до цього процесу. Профспілки контролювали страйковий рух робітників, а з кінця 20-х рр. взяли курс на цілковите придушення страйків. Профспілкові активісти відігравали велику роль у поширенні на виробництві соцзмагання, що мало інтенсифікувати процес виробництва, знизивши затрати на оплату праці робітникам [6].

Діяльність профспілок на виробництві не була достатньою мірою ефективною, оскільки вони були зайняті більше реалізацією компартійних планів і програм, ніж захистом інтересів робітників. Професійні спілки нехтували класовими інтересами робітників на користь господарських органів. Технічні товариства залучалися до навчання робітників, створення ударних бригад, організації суботників та недільників, але формальний характер участі в

кампаніях, відсутність фінансових стимулів призводили до зриву задекларованих кампаній.

Політика „пролетарської радянської культури”, що здійснювалась через товариства зі сприяння винахідництву та раціоналізаторству, інженерно-технічні секції профспілок, давала змогу встановлювати компартійним органам ідеологічний та політичний контроль за робітництвом та діяльністю інтелігенції. Робота науково-технічних нарад та конференцій обмежувалися переважно техніко-технічними завданнями. Від секцій профспілок, технічних товариств влада вимагала зростання виробництва, нехтуючи основними завданнями організацій. Компартійна влада змушувала громадські об'єднання своїми силами вирішувати проблеми індустріалізації та видавати це за громадську активність. Саме через наявність такого примусу здебільшого робота функціонерів та апаратів громадських організацій у сфері індустріалізації була неефективною [7].

У соціально-культурному житті 20–30-х рр. ХХ ст. громадські об'єднання відігравали неоднозначну роль. З одного боку, їх діяльність мала конструктивне значення, оскільки вони значною мірою сприяли успішному вирішенню основних потреб населення. Їх зусиллями було зроблено багато з того, що має, безумовно, прогресивний характер, роль громадськості в соціально-культурному прогресі важко переоцінити. З іншого боку, їх роль мала об'єктивно-деструктивний характер, оскільки вони брали участь в здійсненні вульгарного варіанту духовної модернізації, що сприяло зміцненню більшовицького політичного режиму. Сукупність обох зазначених сутнісних сторін складає характеристику такого феноменального явища, як радянська громадська ініціатива.

Боротьба за владу в країні з домінуючим аграрним населенням змусила більшовиків, вдатися до пошуку шляхів перетворення традиційного українського села. З переходом до нової економічної політики, за умов збереження пріоритетності класових селянських спілок, як головного репрезентанта режиму на селі та стратегічної мети на поступову, але невпинну

комунізацію сільськогосподарського виробництва, компартійна еліта здійснила спробу тактичного використання інших форм соціалізації села, створення „передумов” для майбутніх масштабних перетворень. Знаряддям такої політики стали різні форми кооперації. Прагнучи до розбудови в надрах останньої колективного ведення господарства як „її виробничої форми”, партійні структури задіяли весь можливий арсенал заходів з метою їх підтримки.

Перехід сталінського керівництва до форсованої індустріалізації та милітаризації країни передбачав ліквідацію неадекватної забезпеченню подібних амбіційних завдань системи кооперованих одноосібних селянських господарств. У цьому контексті було успішно використано й потенціал підконтрольних режиму громадських об'єднань, які після цього за непотрібністю були ліквідовані. Варто відзначити, що не зважаючи на окремі випадки опору членами цих організацій антиселянській політиці режиму, в цілому вони діяли у відповідності з поставленими перед ними завданнями. Після ліквідації альтернативної усупільненій власності в аграрному секторі основними громадськими організаціями, потенціал яких використовувався для продовження соціалістичної реконструкції сільського господарства, реалізації експериментальної аграрної політики режиму стала низка утворених на основі Всеробітземлісу галузевих сільськогосподарських спілок. Головним завданням яких було визначено максимально можливу утилізацію потенціалу їхніх членів у процесі виконання визначених вищим партійним та державним керівництвом планів розвитку економіки.

Участь громадських об'єднань в культурно-просвітницьких проявах політики більшовицького режиму забезпечила досягнення значних результатів. Жодна влада не приділяла стільки уваги культурницькій діяльності серед широких верств населення і особливо селянських. Проте, слід пам'ятати, що так звана культробота не була для компартійного режиму самоціллю, а підпорядковувалася цілком прагматичним завданням ідеологічної обробки населення із класовими політичними пріоритетами і чітко визначеним «інтернаціоналістським» спрямуванням. Власне, як такої культурної роботи в

чистому вигляді не існувало, вона завжди проводилася у вигляді політпросвітницької діяльності. Вся культурно-освітня система роботи серед населення України з її громадською інфраструктурою була своєрідним знаряддя утвердження в суспільній свідомості ідей легітимності компартійного режиму, залучення найширших верств до так званих соціалістичних перетворень [1].

Хоч суттєвим аспектом діяльності громадських об'єднань у культурно просвітницьких програмах більшовицького режиму була ліквідація неписьменності, проте саме по собі підвищення культосвітнього рівня відіграло роль другорядного засобу підлеглого вищезгаданим цілям.

Одним із провідних завдань компартійного режиму була боротьба з релігією і насадження атеїстичної світоглядної системи як невід'ємної складової матеріалістичного світобачення, яке розглядалося основою радянської культури. Власне антирелігійна пропаганда також була засобом боротьби з традиційною українською культурою, яка створювала реальну конкуренцію більшовицькій ідеології.

За умов протистояння із західним капіталістичним світом більшовицький режим прагнув до використання зовнішніх контактів громадських об'єднань, що давало змогу камуфлювати комуністичну ідеологічну експансію. Відповідна діяльність жорстко регламентувалася, контролювалася і координувалася Комінтерном, ВКП(б) й КП(б)У. Поряд із загальною метою всіх організацій – потужним ідеологічним пресингом та участю тією чи іншою мірою в кампаніях міжнародної солідарності кожна організація мала і свої специфічні завдання. Так, на представництво українських профспілок у міжнародному робітничому русі покладалося завдання проведення систематичної роботи, спрямованої на підірив авторитету реформістської соціал-демократичного керівництва. Деструктивна позиція комуністів, спрямована на реальну сегментацію (всупереч декларативній) міжнародного профруху врешті-решт завдала йому значної шкоди, сприяючи приходу у низці країн Європи правототалітарних. Особливість Української секції Міжнародної організації допомоги

революціонерам полягала в тому, що, створена з метою захисту комуністів від терору буржуазного, вона виявилася безпорадною за умов тотального терору більшовицького, якого зазнали її активісти та керівники.

По іншому будувалися взаємини українських радянських селянських та кооперативних організацій із відповідними об'єднаннями інших країн у рамках міжнародних організацій – Міжнародного кооперативного альянсу (МКА) та Селянського інтернаціоналу. За умов стабілізації на Заході компартійне керівництво усвідомило неефективність вузькочасових принципів згуртування селянського руху за аналогією до українських КНС і обрало курс на активне використання кооперації як засобу пропаганди у середовищі, просякненому ідеями селянського солідаризму [4].

Значну увагу в контексті реалізації власної зовнішньополітичної стратегії компартійне керівництво відводило участі у міжнародному філантропічному русі Червоного Хреста відповідного українського товариства. З огляду на повномасштабну залежність вітчизняного товариства від центральних установ і організацій СРСР Міжнародний комітет Червоного Хреста відмовлявся його визнавати як самостійну організацію, що перешкоджало повноцінній УЧХ у діяльності відповідних міжнародних структур. В умовах жорсткого ідеологічного пресингу та державного втручання змушені були розвиватися й міжнародні зв'язки української культурної та наукової інтелігенції, а український аналог Всесоюзного товариства культурних зв'язків (ВТКЗ) перебував під прискіпливим контролем радянського зовнішньополітичного відомства [3].

Таким чином, з наведених матеріалів видно, як з часом звужувалися повноваження громадських організацій. Спочатку вони безпосередньо виконували поставлені завдання, потім допомагали компартійним органам здійснювати задекларовані перетворення, надалі стали повністю залежними від влади суб'єктами нової політичної системи, а наприкінці постраждали від репресивної політики сталінського режиму. Крім того, в останній період існування громадські об'єднання сприяли легітимізації тих заходів, які

проводила влада як у місті так і на селі. Результати дослідження процесу формування, становлення та розвитку різнопланової діяльності громадських об'єднань Української СРР у 20–30 роки ХХ ст. (добровільних товариств, товариств взаємодопомоги, класових та професійних спілок) свідчать також про необхідність у ході трансформації сучасної політичної системи обов'язково враховувати особливості громадської ініціативи населення у зазначений історичний період.

Список використаної літератури

1. *Журба М. А.* Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. ХХ ст.) / М. А. Журба. – К. : Наук. світ, 2002. – 499 с.
2. *Журба М. А., Черніговець Н. М.* На темному боці Місяця. Зваблені інтернаціоналізмом / М. А. Журба, Н. М. Черніговець. – К. : Неопалима купина, 2013. – 368 с.
3. *Крамар О. С.* Міжнародні зв'язки громадських об'єднань України (20-ті – початок 30-х років ХХ століття) : дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук / О. С. Крамар. – К., 2010. – 223 с.
4. *Марочко В. І.* Українська селянська кооперація : іст.-теорет. аспект (1861–1929) / В. І. Марочко. – К., 1995. – 217 с.
5. *Мовчан О. М.* Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.) / О. М. Мовчан. – К., 2004. – 420 с.
6. *Молоткіна В. К.* Культурно-освітня діяльність громадських організацій України в умовах непу (1921–1929) : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук. 07.00.01 / В. К. Молоткіна. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – 20 с.
7. *Олійник М. М.* Утворення і діяльність профспілок на приватних підприємствах України в період їх становлення і ліквідації : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / М. М. Олійник. – Дніпропетровськ, 1997. – 16 с.
8. *Чистов М. О.* Місце КНС в системі самоврядування в Україні у 1920-1925 рр. / М. О. Чистов // Наук. пр. Іст. фак. Запоріз. держ. ун-ту. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 8. – С. 46–49.